

ІСТОРИЯ

України

diasporiana.org.ua

❖ ДІТОЧА БІБЛІОТЕКА ❖

КНИЖЕЧКА: 11

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ДЛЯ ДІТЕЙ

КОЗАЧЧИНА

Ілюстрації Михайла Фартуха.

Theodor I...
101 Glendale Ave
Liverpool N.Y.
Tel. 451-1016

Владимир
М. Іванів
711 Jolly St
Syosset N.Y.

diasporiana.org.ua
1955

"HOWERLA"

UKRAINIAN BOOK STORE & VARIETIES

47 East 7th Street, N. Y. C., U. S. A.

„Було колись — в Україні
Ревіли гармати;
Було колись — запоріжці
Вміли панувати!
Панували, добували
І славу і волю —
Минулося осталися
Могили по полю!“

ТАРАС ШЕВЧЕНКО.

1. Звідки то взялися
козаки-запоріжці.

**Перші отамани і перший кошовий та основ-
ник Січи: Дмитро Байда-Вишневецький.
(1555—1564).**

Не добре жилося українському народові під пануванням чужих володарів, бо скрізь на Україні заведено панищину. Селяни мусіли працювати на панській землі, бо всю землю дістали в посідання великі пани-вельможі. Селянин (якого прозвано з московська „холопом“), не мав ніякої свободи. Пан міг його продати або й убити і за це тяжко було з паном судитися, бо і суддями були ті самі вельможі.

Деякі свободолюбні люди по селах, голов-но на Великій Україні, не могли стерпіти такої неволі. Вони кидали все й утікали в степи за Дніпрові пороги. Там не було сіл, ні міст; не було ніякої влади. Тож ті люди гуртувалися по сто і по тисячу, добували собі

зброю, полювали на всякого звіра і так жили. На ті степи нападали нераз з полудня, з Криму, татари, бо вони шукали в степах паші для своїх табунів коней та домашньої худоби. Узброєні люди з України оборонялися від татар, нераз самі гинули в битві, але часто й побивали татар і відбирали від них їхні табуни, а добич ділили між себе. Нераз, як зібралось тих свобідних людей кілька тисяч, то вони й самі нападали на татар або на турків аж за Чорним Морем і верталися в степи з багатою добичею.

Ці люди називалися „козак“, — від татарського слова „кайзак“, що значить — „вільний чоловік“, „неустранимий вояк“. А що козак жили за порогами Дніпра, то їх названо також за н'оріжцями.

Спершу жили козак меншими гуртами по степах; там вони полювали, а на зиму верталися крадькі в села. Але пізніше згуртувалися разом у великі військові загони, вибирали собі своїх отаманів і жили разом на великих островах серед ріки Дніпра. Те місце називалося Січ, або Січовий Кіп, бо острів був відгороджений (відсічений) навколо наче кіш, і до нього не було приступу. В тій Січі козак зимували і відпочивали по походах на татар і турків під проводом свого вождя, що його називали батьком, отаманом або кошовим. Такі козацькі ватаги повстали вже в XV віці.

Перші звістки про козаків записані в хроніках і літописах уже в р. 1492. Тодішній кримський хан нарікає, що: „Кияни і черкаси

Козак у погоні за татариним на степу.

розбили татарський корабель під Тягинєю". Наступного року знов турецький султан жаліється Польщі, що козаки під проводом кня-

зя Богдана Глинського, старости черкаського, погромили турецьку кріпость Очаків. Тут називає султан цих людей виразно „козаками“. Від того часу вже без перестанку повторюються напади козаків на татар і турків. Раз водять їх приграничні старости та намісники, то знов таки свої власні отамани, вибрані самими козаками. З тих старостів, що якийсь час були начальниками козацьких походів, найбільше відомий Остап Данкович, староста канівський і черкаський. Він, хоча державний урядник, ставав на чолі козацьких сил, і водив їх на турків і татар. Він має ту заслугу, що перший почав організувати козаків на військовий лад. Він також дораджував тодішньому польсько-литовському урядові (бо тоді Україна належала ще до Литви, але литовський князь був і королем польським), щоб за Дніпровими порогами побудувати замки й посадити там козацькі залоги для оборони пограниччя перед бісурманами. Подібним козацьким організатором був також староста з Хмельника на Поділлі, Предслав Лянцкоронський. Вони оба виступали майже рівночасно в рр. 1510—1535. Дуже скупі є історичні вістки про перших справжніх козацьких отаманів, що водили козаків, поки ще не було Січі. Історія записала кілька імен таких отаманів, що вийшли не з панів, а з самих таких бідних утікачів, які вславилися відвагою і за те їх вибрано отаманами. Такими були м. і.: Карпо Масло з Черкас, що добув турецьку твердиню Очаків, — Яцко Білоус з Перяслава, Андрушко з Брацлава і Лесун. Всі

Козацькі сигнали: „Татари йдуть“.

вони виступали в половині XVI століття, в роках 1530—1550*).

Та певніші й докладніші історичні дати про козаків починаються щойно коло року 1550, коли то козаки осіли першим Кошем на Дніпрі і обрали одного кошового. Козацька сила зростала з року на рік і ставала грізною не тільки для татар і турків, що сусідували з полудня з Україною, але й для всіх інших сумежних держав.

Першим кошовим Запорізької Січі був Дмитро Вишневецький, званий також Байда. Він походив з роду давніх українських князів з Волині, з міста Вишнівця. Йому дуже подобалися войовничі й лицарські козаки і він десь около 1550 року прибув до козаків, а вони й вибрали його своїм отаманом. Під його проводом збудували собі запоріжці першу таку укріплену Січ на острові Хортиці, серед Дніпра. Той острівець окружили валом і частоколом, а над брамами поставили гармати.

Ця Січ не подобалася татарам, бо вони знали, що через тих козаків не зможуть нападати на Україну. Тому вже в 1557 році (тому 378 літ) прийшов хан татарський з великим військом і обляг Січ довкола. Та простояв там 24 дні і не міг Січі здобути, бо козаки боронилися завзято. Хан завернув назад на Крим. Але наступного літа прийшов ще з більшим військом. Козаки боронилися довго, а нарешті побачили, що не зможуть устоятись,

*) Прочитайте собі іст. оповідання Антона Лотоцького п. з. „Три побратими“. Ціна 60 сот.

Дмитро Байда-Вишневецький.

бо їх у десятеро менше, як татар. Під проводом Байди-Вишневецького вийшли зі Січі, продерлися відважно крізь татарські ряди і сховалися в непроглядних стінах.

В кілька літ пізніше пішов Байда з коза-

ками на Молдавію, в ті землі, де нині Буковина і Румунія. В Молдавії була більшість українського населення і поки Молдавією управляли молдавські воєводи, то українцям у Молдавії було добре, бо ті воєводи або „господарі“ прийняли були українську мову, віру і звичаї. Але в р. 1514 завоювали Молдавію турки й почали знущатися над усім християнним народом. І тому козаки пішли з Байдою, визволяти сусідню Молдавію з турецької заїманщини.

Та цей похід скінчився для кошового Байди нещасливо. Турки підкупили кількох молдован і вони зрадою та підступом зловили Байду, закували в кайдани та повезли в Царгород до турецького султана Солеймана II. Султан казав Байду вбити за те, що він із запоріжцями напав на його Молдавію. То було в році 1564.

Про Байду-Вишневецького співає наш народ до нині дуже гарну пісню, де говориться, як умер цей хоробрий козацький отаман.

В пісні співається: як султан обіцяв Байді, що дарує йому життя і ще й свою дочку дасть йому за жінку, коли Байда прийме турецьку віру і буде туркам служити. Але Байда не згодився на цю зраду свого народа й віри християнської та відповів:

— „В тебе віра проклятая,
В тебе дочка поганая!“

Тоді султан казав зачепити Байду за одно ребро на залізний гак на високій скелі над морем. Турки стріляли в Байду з луків, але

Байда не зрадив своєї віри і свого народу
і так вмер лицарською мученичною смертю.

І поет нам співає про цього героїського
лицаря похвальну пісню:

„Славне військо запорізьке
Ти, наш лицарю, зібрав,
На острові, на Хортиці,
Січ преславу збудував.

Даром славне товариство
Облягав татарський хан,
Лютий мусів завертати —
Не страшний нам бісурман!

Перший ти вказав козацтву,
Їк топтать до слави шлях:
Йти за море, ріки, гори,
Не сидіти на стінах...

Та Молдавію звільнити,
Байдо, не щастить тобі,
Нищить вчасно підля зрада
Славні заміри твої.

І сконав ти в Царгороді
Під руками ворогів,
Але віри, ні народу
Відречися не хотів.

То за це тебе, наш князю,
Весь народ славить в піснях:
Хто за рідний нарід гине,
Той живе й по сто віках!“

Низніше переконаємося, що подібно боролися й гинули за свій рідний нарід і за рідну віру також інші козаки-запоріжці, так зличайші, як і отамани.

2. Отаман Іван Підкова.

По смерті Байди-Вишневецького козаки-запоріжці не переставали даліше воювати з турками, з татарами та з іншими ворогами українського народу. Козаків збиралося на Січі щораз більше і вони зорганізувалися під проводом отаманів та кошових. Вони поділилися на: „річних“ і „дніпрових“. „Річні“ козаки проживали над ріками в своїх хатках; полювали там на звіра, ловили рибу і продавали це кунцям, а частину прибутків відсиляли на Січ, щоб козаки на Січі (дніпрові) мали з чого жити підчас відпочинку. Колиж зачиналася яка війна, то і річні і дніпрові збиралися разом і рушали в похід. Ціла Україна належала в тих часах до польської держави, отже й козаків уважали тодішні польські королі за своїх підданих. Та запоріжці почували себе безпечними на степах і на Запоріжжі, тому не хотіли слухати короля ані польських урядників: старостів і воєводів, що були скрізь по містах на Україні. Король і воєводи хотіли, щоб українські козаки слухали їх і щоб підчинялися під команду городових старшин (каштелянів і старостів). Але козаки ридилися самі, бо свобода була їм миліша над усе. Польські королі обіщували козакам платню, щоб вони записувалися до реєстру на

Отаман Іван Підкова.

державну службу і воювали лише там, де їм
воєвода чи староста накаже. Але до того сні-

ску (реєстру) вписалося тільки невелике число козаків; вони стояли по містах і слухали приказів воевод і старостів. (А що були записані в реєстрі, то називалися „реєстрові“, себто записані). Всі інші козаки жили на Січі вільно і воювали, з ким хотіли.

От, в році 1575 (в десять літ по смерті кошового Байди) повів запоріжців на татар, новий кошовий, Богдан Ружинський. Вони тоді сильно побили татар, але в тій битві згинув отаман Ружинський *).

Третім славним козацьким кошовим був Іван Підкова. Він відібрав від Туреччини Молдавію і став володарем Молдавії. Турецький султан поскаржився польському королеві Стефанові Баторому, що як він не звелить зловити Підкову, то турки підуть воювати Польщу. Король не хотів сперечатися з Туреччиною і приказав українським воеводам, щоб зловили отамана Підкову. Воеводи не хотіли наступати на козаків, тому взяли на хитрощі. Коли Підкова вертався з великою добиччю на Україну, прибув до нього воевода з Брацлава і став його вмовляти:

— Ідь до короля і перепроси його за те все, а певно він простить тобі, що ти зачепив турків без його відома. Ти лицар, а король любить лицарів.

Іван Підкова послухав і поїхав у Варшаву до короля. А королем польським був тоді Стефан Батори. Він справді любив лицарських за-

*) Про цього Богдана Ружинського — написав Антін Лотоцький прегарну історичну повість п. з. „Лицар в чорнім оксаміті“. Ціна книжки 4 зл.

поріжців і бажав з них утворити спільну сторожу для східних границь Річи-Посполитої перед турками й татарами. Одначе був він тоді залежний від Туреччини, а тут іще султан Амурат III. зажадав, щоб Батори конечно покарав Підкову.

І король, не бажаючи входити в війну з могутньою тоді Туреччиною, велів покарати лицарського Підкову — що сам їхав у добрій вірі до Варшави — смертю. Тому, коли Іван Підкова прибув до Львова — весною 1578 року — тут його увязнено і на основі королівського приказу зрубав кат голову смілому отаманові на львівськiм ринку, в прияві турецького посла Ахмета.

Це сталося тому 357 літ. Дуже багато польських визначних людей того часу взяли за зле королеві, що так строго обійшовся зі славним козацьким отаманом, який був грізним пострахом для турків і татар.

Ще по нинішній день згадує український нарід про Івана Підкову і в піснях співає про його страшну смерть, а Тарас Шевченко звеличав славні подвиги цього героя в прегарній поемі п. н. „Іван Підкова“.

3. Отаман Самійло Зборовський.

Страшна смерть отамана Івана Підкови не відстрашувала козаків від дальших походів на молдавські й турецькі землі. Пізніші отамани ходили знову походом на Молдавію. Хотіли її відібрати від Туреччини і стати господарями Молдавії.

Таки того самого року, коли Іванові Підкові у Львові на ринку відрубали голову, вібрався з козаками на Молдавію його брат, Олекса Підкова. Мав дві тисячі козаків на конях і піших. Перейшли Молдавію аж до Ясс і спустошили цілий край. Турецький султан знову поскаржився на козаків перед польським королем. Король казав зловити Підкову. І так сталося. Олексу зловили поляки, але самі не карали, тільки віддали туркам, а турки покарали його страшною смертю: всадили на палі і він загинув у страшних муках.

То було в році 1578, а вже на другий рік рушив на Молдавію третій Підкова, син Олекси, Петро. Турки знову зажадали від поляків, щоб їм передали того Підкову. Але цим разом польський король відповів, що то не були його козаки а московські, тому нехай піше до московського царя.

А король Батори подобрів тому, що потребував тоді козаків до помочі у війні Польщі з Московщиною. Щоб позискати собі бодай трохи прихильність козаків, король оголосив, що списує охочих козаків у „реєстр“. Ті реєстрові козаки будуть стояти по містах і слухати короля. За це вони будуть мати добру платню і будуть свободні від переслідувань старостів і воевод. Ні старости, ні воеводи не будуть мати права судити, ні карати козаків; судити їх буде лише король і лише короля мають слухати. І подібно, як передим за короля Жигмонта, почали списувати козаків. Їм прислав король окремі відзнаки: королівський прапор, бубни і труби, як знак королівської ласки.

До реєстру вписалося мало козаків тай ті трималися коротко в містах. Король не мав звідки їм платити, бо його скарбниця була тоді вичерпана. Козаки втікали на Запоріжжя, де збиралося щораз більше охотників на нові походи на Туреччину, або на іншого ворога.

В 1583 році вибрали собі запоріжці нового отамана, Самійла Зборовського, що походив з давнього шляхотського роду. Він зібрав їх і повів знов у похід на ту саму Молдавію, через яку вже загинуло кілька отаманів. Йому цей похід не пощастився. По дорозі до Молдавії зайшов йому дорогу брацлавський староста Струєв з польським військом і з тими реєстровими козаками, які були на службі в короля. Вони розбили військо Зборовського і козак-запоріжці мусли завертати. Але завернули не на Січ, а над Чорне Море і там у гирлі Дністра поруйнували турецькі міста та набрали багато добичі. Султан загрозив королеві, що як і цим разом не покарає козаків і Зборовського, то піде війною на Польщу. Король таки налякався і вислав на запоріжців велике військо. Запоріжців загнали в степи за Дніпро. Та Самійло Зборовський зявився якось потім у Польщі. Тоді його зловили і відрубали йому голову, на ринку в Кракові (1584 р.) подібно як передтим Підкові у Львові.

Тимчасом умер король Батори, а королем Польщі став Жигмонт III, з шведського роду. Він почав насилати на Україну, католицьких монахів — єзуїтів, спроваджених до Польщі з Риму, які всякими способами старалися перетягати заможніші українські родини на ла-

тинський обряд. Це дуже обурило козаків, що були православної віри. І увесь український нарід почав звертатися до запоріжців, щоб вони стали в обороні православної віри. Тоді козаки почали ворожо виступати проти польських старостів і воєводів на Україні. Почали нападати на міста й містечка і карали польських панів та мстилися на тих українських вельможах, що перейшли на чужу віру.

4. Отамани: Косинський і Наливайко

(Роки 1590 до 1597)

По смерті Самійла Зборовського — проводило козаками-запоріжцями кілька менше відомих отаманів, як: Михайло і Кирик Ружинські, Захар Кулага, Богдан Микошинський, Лукіян Чорнинський та Войтіх Чановицький. Були між ними шляхтичі та гульвіси — що їм подобалися козацькі звичаї та спосіб їх бурлацького життя, і вони ставали їх провідниками,

Около року 1590 з'явився на Запорізькій Січі Христофор Косинський і небаром вибрали його козаки своїм отаманом. Косинський походив теж із старого шляхотського роду, але не злюбив шляхти з таких причин: Польський король захотів позискати собі прихильність козацької старшини та української шляхти і для того наділив декотрих великими маєтками. Деякі з тих обдарованих старшин ставали за те вірними підданими короля, та декотрі й далі були вірні українському народові і рідній вірі.

Отаман Христофор Косинський

Косинський дістав був також такий маєток від короля, а саме Рокитну над річкою Рось. Але того маєтку не міг перебрати, бо білоцер-

ківський староста Януш Острозький, хоча родом також українець, не схотів віддати Рокитни Косинському, кажучи, що це його маєток.

Тоді Христофор Косинський рушив із запоріжцями на Януша, здобув Білу Церкву пограбував замок Острозьких у Києві, спалив Переяслав і рушив даліше на Волинь, нищити маєтки Острозьких та й інших родових українських, а також і польських панів, що тягли руку за Янушом. Він знищив також величавий замок Острозького в місті Острозі на Волині. Через те почалася перша правдива війна козаків з Польщею.

Зимом 1593 року наказав польський король Жигмонт III. Янушові Острозькому й Александрові Вишневецькому, зібрати військо і рушити на Косинського й козаків. Вони зібрали велику силу війська, а в Косинського було тільки 5000 козаків. Він станув табором коло містечка Пятки на Волині. Польське військо окружило козацький табор і Косинський мусів піддатися та загодитися з поляками, бо їх була велика сила і мали багато зброї та гармат,

Але небаром зібрав Косинський свіжі полки козаків і рушив на місто Черкаси, де був старостою князь Вишневецький, приятель Острозьких, а страшний ворог козаків. Але й тут не пощастило Косинському. Вишневецький хитрощами заманив його в Черкаси, нібито на переговори, і підступом зловив його та приказав убити. Але козаків не злякала ця невдача й вони даліше воювали з польськими

Отаман Северин Наливайко.

магнатами на Україні. Ще того самого року велика ватага козаків напала на Черкаси і Вишневецький мусів заключити з ними угоду.

Тимчасом на Брацлавщині козаки почали також воювати з поляками. Отаманом козаків був тут Северин Наливайко. Був це розумний і освічений чоловік, що вчився в Острозі в Академії, що її заложив князь Константин Острозький. Він в р. 1594 покинув двір князя, де служив урядником, і пішов на Січ. Зібрав там кілька тисяч козаків і пішов на Молдавію, поруйнував татарські міста і села здовж Дністра й забрав багато турків і татар у неволю.

Вернувшись з Молдавії, пішов на Брацлавщину і здобув у Брацлаві табор польської шляхти, що зіхалася тоді на якусь параду до цього міста. До Наливайка пристали брацлавські міщани й опанували на якийсь час місто, а зібрану шляхту прогнали.

В 1595 році пішов Наливайко ще раз на Молдавію, а потім рушив через Галичину і Волинь аж на Білорусь. По дорозі грабував польські маєтки, а багато селян пристало до його війська.

Нарешті король Жигмонт приказав шляхті збирати військо і знову рушати на козаків. В січні 1596 року рушив польський гетьман Станіслав Жулкевскі проти Наливайка і другого козацького отамана Грицька Лободи, що злучився був з Наливайком,

Оба козацькі отамани стали на зиму табором під містом Лубни на Солонийці (на лівобічній Україні, недалеко Полтави). Була люта зима. Козаків було мало, а польський

гетьман прийшов з великим військом і оточив табор. Та може козаки були би й так перемогли польську перевагу, але між ними почалася чомуєь сварки. Нарешті козаки Лободи вбили чомуєь свого отамана Лободу, але не вибрали отаманом Наливайка, тільки якогось Кремпського. З тої незгоди між козаками скорпстав Жуккевскі і зажадав, щоб козаки видали йому Наливайка і старшину, а тоді він інших помилус. Козаки в тій біді забули, що повинні всі стояти за одного, і видали Наливайка й своїх старшин та зброю. Одначе дорого заплатили за цю зраду, бо польський гетьман не панькався із зрадниками, а казав їх повивішувати, так, що з десяти тисяч — втікло заледве півтори тисячі козаків, разом з нововибраним отаманом Кремпським, на Січ.

Наливайка і кількох старшин повезли в кайданах на суд до Варшави. Там вони були засуджені на кару смерти, лише Наливайка держали в тюрмі аж до 1597 р. Вкінці і йому також відрубали голову на площі перед замком у Варшаві. Нарід на Україні пустив поголоску, що Наливайка спалили в мідянім кітлі... Це були лише поговірки, що не відповідали правді. Такою самою страшною смертю згинув Северин Наливайко у Варшаві, як колись Іван Підкова у Львові.

5. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний (Був гетьманом від 1616 до 1622).

Нещаслива битва над Солоницею і страшна смерть козацького отамана Наливайка дуже

ослабили запорізьких козаків і вони довгий час не могли відискати свої сили.

Тепер знову деякі кошові запорізької Січі почали думати, що може краще булоб: ладнатися якось з Польщею і жити з нею в згоді та по добру вєднувати для козацтва і народу якісь полєкні. Так постунав по смерті Косинського і Наливайка кошовий Січі, Самійло Кішка, що про нього співається в одній козацькій пісні — думі.

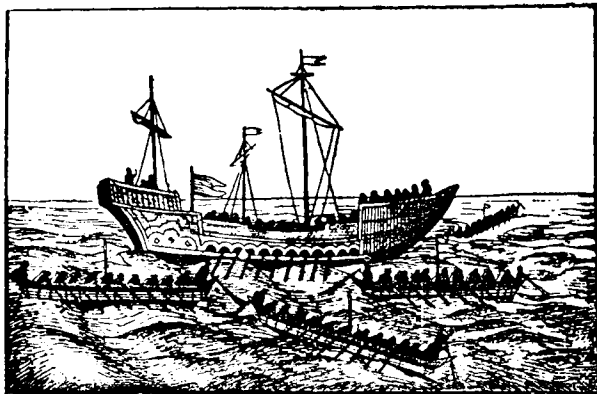
Польський король Жигмонт III саме тоді потребував козацької помочі, бо хотів узяти собі Молдавію та Ливонію і хотів посадити на престолі в Москві якогось Дмитра Самозванця, прихильника Польщі. Король прирік козакам великі привілеї і полєкні таї ще приобіцяв заплатити за номіч у війні. Козаки згодилися й пішли під проводом Самійла Кішки на Молдавію і здобули її; — потім довго воювали в Ливонії*) бючесь там зо шведами, а парешті й під Москвою добре помагали полякам.

Але хоча багато крові пролили козаки, помагаючи Польщі, то польський король наче зовсім забув за дані козакам прирєчення. Він ще навіть переказав козакам, щоб вони розійшлися по своїх селах і робили нанщину, як прости кріпаки. Тоді козаки зібрали ще кілька тисяч свого війська, побудували човни й пустилися аж через Чорне Море знову нападати на Турєччину, щоб бодай добути трохи добічі.

В цих походах козаків на Турєччину й на Крим найбільше вславився кошовий Петро Конашевич-Сагайдачний.

*) Ливонія — це нинішна Естонія.

Петро, син Конона, а тому званий Конашевич, був родом з самбірського повіту в Галичині. Його батько був заможним шляхтичем і захотів виховати Петра на розумного чоловіка. Тому дав його до найкращої тоді школи на Україні, до Академії в Острозі.

Козаки на чайках атакують турецьку галеру.

Сагайдачний вчився там 8 літ і мабуть там дістав прізвисьце „Сагайдачного“, тому, що дуже добре стріляв з лука, а стріли лука ховається в „сагайдаку“. По восьми роках науки Сагайдачний дістався якось в році 1614 з кількома товаришами науки на Січ. Там скоро показалося, що Сагайдачний не тільки дуже розумний і освічений чоловік, але також дуже відважний вояк у битві. Тому козаки вибрали його в 1616 році кошовим Січі і гетьманом.

Сагайдачний бачив, як козаки зубожіли і як терплять через те, що король не дотримав своїх приречень. Він задумав зробити так, щоб Польща знову потребувала помочі козаків, бо тим чином думав зібрати велике козацьке військо і таки ввєднати від Польщі великі полекші не тільки для козаків, але й для всього українського народу.

Щоб збогатити трохи козацьку касу тай зробите козацьке імя славним на всю Европу, він почав водити козаків на Туреччину й на кримських татар. На нових чайках-човнах він кілька разів перепливав Чорне Море аж до Царгороду, нечаяним нападом нищив турецьку столицю і увільняв багато козаків з турецької неволі. Таких походів робив він від 1616 року дуже багато і то на ріжні міста Туреччини і Криму: на Царгород, Кафу, Синопу, Трапезунт та інші.

Тими вдачними нападами роздражнив він дуже турецького султана і той знову загрозив Польщі, що як не стримає козаків, то турки підуть на Польщу війною. Король знову казав козакам розійтися, але цього ніхто не послухав. А небаром по тім король сам запросив козаків, щоби збиралися і йшли Польщі на поміч проти Москви.

В 1618 році Сагайдачний зібрав 20 тисяч війська і наклонив козаків, щоб помагали Польщі, бо він тепер зможе ввєднати від короля, щоб сповнив усі свої попередні обіцянки. Козаки пішли на Москву, причинилися своєю хоробрістю до того, що король заключив з Московю дуже корисний мир, — але й тепер не віддя-

Петро Конашевич-Сагайдачний.

чився король козакам і Сагайдачному за їх поміч, тільки знову старався обмежити число козацького війська до трьох тисяч та казав козакам поїхати човна, щоб не мали на чім нападати на Туреччину.

Та незабаром — у 1620 році — Польща знову знайшлася в великім клопоті. Турецький султан вислав на Україну проти Польщі величезне військо — 300 тисяч турків і татар. Сагайдачний уважав це за добру нагоду, щоб щераз пробувати виїднати від короля якісь полекші для козацтва і для народу. Він знав, що Польща тепер без козацької помочі не обійдеться. Тому постановив домогатися від польського уряду і від короля таких прав: щоб козаків могло бути сорок тисяч; щоб король виплатив козакам усю приобіцяну і залеглу платню; щоб польський уряд затвердив нововисвячених українських єпископів та щоб заборонив єзуїтам примушувати українців змінити свою рідну віру на латинську.

Це домагання — затвердити українських єпископів і заборонити перетягати народ на чужу віру, мало тоді найбільше значіння. Треба знати, що коли Польща по Люблинській Унії з Литвою (1569 р.) забрала під свою владу всі українські землі, наїхало на Україну багато польської шляхти і латинських ксьондзів-єзуїтів і вони почали переслідувати і гнобити православних українців, що твердо трималися пра-батьківської віри. Українських священиків проганяли з церков і зовсім не дбали за їхню долю; хотіли, щоб українська православна віра пропала, бо знали, що як пропаде віра, то пропаде й народ.

Для оборони своєї віри потворилися по українських містах церковні брацтва. Такі брацтва були в Києві, Львові, Острозі і по інших містах. Ті брацтва своїм коштом утримували школи, лічниці і всяко помагали своїм людям. Покровителями й оборонцями тих брацтв стали заїоріжці, а найбільше помагав їм Сагайдачний. Він сам з усім козацьким військом записався в члени кийвського брацтва і помагав брацтвам по різних містах утримувати школи, а в Києві заснував високу школу, Академію, і опікувався нею. Він знав, що народ мусть мати багато вчених, освічених людей, щоб уміти оборонитися перед ворожими напастями на віру і народ. Бачив, яке вбоге і темне було тоді українське духовенство, що не мало свого верховного пастиря. Тому в р. 1620, коли через Київ переїздив єрусалимський православний патріярх Теофан, Сагайдачний попросив його, висвятити українському народові митрополита й єпископів, щоб наглядали над священиками і вірними та щоб стерегли й боронили віри і народу. Патріярх висвятив кийвським митрополитом Йова Борецького та повисвячував українських єпископів для Полонька, Володимира Волинського, Луцька, Черемшля, Холму і Пинська.

Таким чином Сагайдачний відновив Українську Церкву і поклав на трівких основах українську віру й освіту народу. Але на це треба було ще затвердження польського уряду. І користаючи з нагоди, що Польща знов потребувала козацької помочі, Сагайдачний сам вибрався з посольством до Варшави й домагався

щоб уряд затвердив ті всі козацькі, народні й церковні права. Король і сойм прирекли знову, що налевно це все затвердять, просили тільки, щоб Сагайдачний ішов з козаками бити турків. І Сагайдачний згодився.

Весною 1620 р. розбили турки під Цецорою (в Бесарабії) польського гетьмана Жулкевського. У тій битві згинув сам Жулкевський і згинув козацький сотник Михайло Хмельницький, а його син Богдан (що потім став українським гетьманом) попав у турецьку неволю. Сталося це тому, що Жулкевський з гордості не хотів приймати помочі козаків, кажучи, що сам дасть собі з турками раду. По тій битві під Цецорою турки посунулися далі і стали під Хотинном над Дністром, де їм заступило дорогу польське військо. Всього війська вперло зібратися лши 35 тисяч, а турків було 300 тисяч. Сагайдачний рунив з 40 тисяч козаками під Хотин. Щоб добитися до поляків, козаки мусіли пробиватися наступом крізь турецький табор, бо турки окружили поляків. Козакам удалося це зробити. Вони пробилися крізь турецьке військо і злучилися з поляками. Турки тримали поляків і козаків ще сорок днів під облогою, робили численні наступи, які козаки хоробро відбивали. Нарешті султан заключив з Польщею мир і завернув. Так то козаки вратували Польщу під Хотинном перед турецькою навалою. Багато це коштувало козацької крові, а Сагайдачний скоро потім умер через ту битву. Він був тяжко ранений під Хотинном і поїхав до Києва лічитися, але надармо, бо весною 1622 р. вмер. Київські

„братчики“ і школярі уладили гетьманові величавий похорон і поховали його в церкві Богоявленського Брацтва в Києві.

Так умер славний і розумний кошовий і гетьман України Сагайдачний, що про нього й до нині співається в багатьох піснях. Він щиро хотів допомогти своїй народі і за те віддав своє життя, бо вірив у словність і ретельність союзників. А нажалі його наміри не сповилися. Польща знову не дотримала своїх обіцянок — і як побачимо далі — аж сам український нарід, в 26 літ опісля виборів собі ті права, що їх домагався славний гетьман Сагайдачний*).

Гарно про нього співає наш поет:

„Гей, широко залунала
Запорізька честь і слава —
Сагайдачному дісталась
Та гетьманська булава!

Бо такого ще не було
В товаристві отамана,
Ще ніхто не був так славно
Яничара й бісурмана.

І ніхто не вів так мудро
Товариство в чистім полі,
Так братів ніхто не вивів
Із турецької неволі.

*) Про молоді літа Сагайдачного та про його побут на Січі пише письменник Анд. й Чайковський у своїх гарних повістях: „Сагайдачний“ і „Побратими“. Ті повісті варто прочитати; вони дуже цікаві.

І за справу Владислава
Ти боровся під Москвою,
Двацять тисяч товариства
Ти повів туди з собою.

Бо за поміч ти від Польщі¹
Всі права думав здобути,
Що зробив ти для України,
Те повік годі забути.

Для могутності народа
Дбави ти і про освіту
І на школи ти даруєш
Більшу частку зановіту.²

Ти хоробрий, правий, чесний,
Всі обіцянки тримаєш,
Помагаєш сусідам в бою
Аж під Хотин посіпаєш.

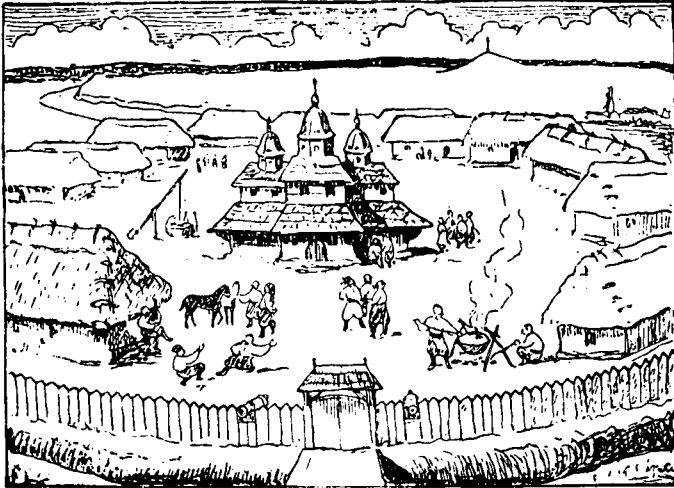
Для добра сусідки-Польщі
Перевагу бери турецьку,
Сам ти чесний, — то й не диво,
Що повірив в честь шляхецьку...

Гідний муж, за честь лицарську
В бою з ран ти упадаєш —
В злотоверхній рідній Київ
Умирати повертаєш.

Закріпив ти Україну,
Славний батьку Сагайдачний, —
Каже нарід, що: „за люльку
Дав ти жінку — необачний“...

6. Про Січ Запорізьку та про запоріжців.

Отже вже знаємо: звідки і як гуртувалися українські козаки-запоріжці. Знаємо, що вони нападали на турків і татар і хоробро воювали

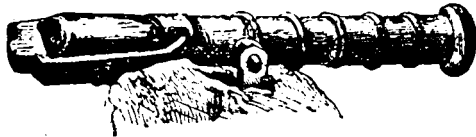
Вигляд Запорізької Січі.

з іншими ворогами України. Вони боронили нарід і рідну українську землю від ворожих переслідувань і змагали до того, щоб український нарід мав свободу і свою власну державу. І не один із них віддав своє життя за рідний край і нарід.

Ми згадали також, що осідком запоріжців

була Запорізька Січ на Дніпрі, понижче порогів, на островах, серед ріки. Там запоріжці жили постійно; там збирался, вчилися воєнної штуки і приготувлялися до воєнних походів. Отже цікаво буде довідатися: як виглядала Запорізька Січ і які звичаї були на Запоріжжі (на Січі) та взагалі — як жили запоріжці.

Січ — то була простора площа на Дніпровім острові Хортиці (потім на Базавлуці і То-

Козацька гармата.

маківці). Зо всіх боків обливала цей острів глибока вода Дніпра, а ще крім того на самім острові був викопаний глибокий рів, наповнений водою, та й високий, острий частокіл (паркан) з міцними брамами. На брамах, що на ніч замкнулися, стояли гармати й козацька сторожа. Не диво, що комубудь неможливо було дістатися на Січ. І хоча нераз пробували здобувати Січ турки, татари й інші вороги, то це їм не вдавалося.

Довкола площі були побудовані хатки, так звані „коші“ (з плетеними стінами), або „курині“. Ті хатки були накріті очеретом, або кінськими шкірами. В такій хатці жив один куринь з куриним отаманом. Та козаки тільки

спали тут, або пересиджували в слотливі дні, направляючи одіж або чистячі зброю. В погідні дні перебували на площі або в степену за

Тип козака-запоріжця.

рікою. Там вправлялися в їзді верхом, в стрілянні з рушниць і гармат, та направляли човни.

По середині Січі стояла невелика церква св. Покрови, знадвору дуже скромна, але внутрі повна золота й срібла, бо козаки були побожні й дуже дбали про свою церкву, а підчас читання Євангелія тримали шаблі наполовину витягнені з піхви, на знак, що готові в кожній хвилі боронити своєї віри. Частина своєї во-

енної добитчі призначували на церкву і купували щораз крапці нові хоругви та ікони. На Січі, крім хаток-курінів, були й склади зо зброєю, з гарматами, з човнами та харчами. Коло складів стояла в ночі сторожа.

Про звичаї й обичаї козаків-запоріжців пишуть очевидці, що були на Січі, таке:

Хто хотів стати козаком, мусів наперед служити три роки в старого козака за чуру (слугу й помічника). Він робив усяку роботу й носив за козаком другу рушницю й потрібні клунки. Щойно потім, коли вивчився від того козака орудувати зброєю й набрав справности в битвах, ставав правдивим козаком і діставав зброю: рушницю, шаблю, спис, лук і стріли.

Козаки вбиралися просто: в грубу сорочку, в кирею (довгий плащ без рукавів). За широким поясом носили пістолі й лоплю; через плече носили торбинку з харчами, і кулями, а до пояса на ремінець припляли ще й по-рошницю з порохом.

Ли сушену рибу і печене мясо та рибячу юшку, бо риби в ріках та всякого звіра та птацтва в степу було дуже багато. Пекли сухарі з пшеничної муки.

Жінок на Січі не було і ніхто не смів мати на Січі жінки, навіть сам отаман. За це грозила кара смерті. Коли козак був жонатий, то жінка й діти жили десь на селі, або на хуторах, по так званих „зимовиках“. Там жив і козак, коли не було війни. Він господарив, вів велику пасіку, ловив звірів, а завжди частину з того віддавав на Січ. Там звичайно й зимував. А коли кошовий отаман оголошу-

„Пуги! Пуги! — Козак з Муги“!

вав воєнний похід, приміром на турка, то козацькі гінці розїздилися по тих хуторах-зимовиках, що звичайно були добре обгороджені й заперті міцними воротами, і закликали козаків-хуторян на Січ, на війну.

Вони підїздили до воріт і кликали:

— Пугу! Пугу!

Так кликали кілька разів, аж доки козак не вийшов з хати й поснитався:

— А хто там?

— Козак з Лугу! — відповідали післанці.

Тоді козак відчиняв ворота, бо знав, що то свої, запрошував їх у хату, гостив щиро, а потім збирався, прощав свою родину й виїздив разом з ними на Січ.

Січове військо ділилося на полки по 500 люда. Полк мав пять сотень по сто люда; сотня мала десять десяток (курінів) по десять люда. Полками командували полковники, сотнями сотники, а десятками десятники, так звані курінні отамани. І власне кожний такий курінь жив в окремій хатці-куріні. Канцелярію вів „писар“, що писав усякі письма й прикладав печатку, на якій був напис: „Печать Славного Війська Запорізького Низового“.

Цілою Січю командував кошовий, що його звали „батьком-кошовим“. Його вибирали на спільній раді, на майдані серед Січі.

Кого вибрали, того могли й скинути, коли був несправедливий, але доки був „старшим“, то сліпо його слухали і він мав право карати навіть смертю. Йому до помочі були судді й осаули.

Коли збиралися в похід, то на Січі був

великий рух. Одні направляли човни, другі зброю, інші пекли й варили в казанах харчі на дорогу. Січові шевці шили чоботи, кравці одержу, римарі робили упряж, відливарі відливали з олова кулі. А котрі вже були готові,

Вигляд козацького табору.

обступали січового бандуриста, старого козака, що грав на бандурі і співав про славних отаманів і гетьманів, про походи на турків і татар. Часто й танцювали собі для охоти й жартували, завжди були веселі

Козаки воювали двома способами. Звичайно нападали на ворога кіннотою, а піхота наступала з боків. Ніхто не піддавався, всі билися до останку, кажучи: „Або перемога, або смерть!“

Колиж нечаяно засі очив їх ворог у степу, а козаків було мало, тоді уставляли колесом свої вози тай ще обкопувалися валом і оборонялися зза такої возової кріпости. Ворог не міг здобути тої твердині й відступав. Хіба ча-

сом, як не наспіла козакам поміч, то тримав їх облогою, аж гинули зі спраги й голоду, але таки не піддавалися.

Оттак жило те славне козацьке-запорізьке військо, що від 1500 майже до 1800 року — через 300 літ обороняло Україну від усякої напасти. Відвага й хоробрість козаків були відомі в цілій Європі.

7. Про життя на Україні за козацьких часів.

Життя на Україні було тоді зовсім не таке, як нині. Були зовсім інші порядки. Передусім скажемо, що не всі люди мали тоді однакові права. Одні мали їх і панували, а другі не мали жадних людських прав; їх просто уважали за рабів та невольників.

Правда, ще давніше, за княжих часів, було ліпше. Тоді селяни-господарі уважалися за вільних людей. Були тільки нечисленні невольники з полонених ворогів, або з тих, що задовжилися і мусіли довг відслужувати у бояр або й у господаря на селі. А коли по упадку княжої держави прийшла на Україну литовська, а по ній польська влада, то і завелися на Україні такі самі порядки, як були тоді в Польщі і в цілій Європі.

А в Польщі було так: Всі люди ділилися тоді на суспільні верстви. Були такі головні чотири верстви людей: 1) шляхта, 2) духовенство, 3) міщани і 4) селяни.

Найбільші права і привілеї мала шляхта. Шляхтичі ставали урядниками, мали землю

і всім орудували. Мали свій окремий суд. Платили дуже малі податки, бо вони самі на соймниках ті податки ухвалювали. Короля не боялися, бо король був залежний від Сойму у Варшаві, а Сойм складався з шляхти і духовенства. Польське духовенство мало також усякі права і привілеї, а податків не платило. Міщани мали свою управу в містах, де були купцями або ремісниками та гуртувалися в різних „цехах“. І хоча вони не мали тих гонорів, що шляхта, і платили великі податки, але були свободні і мали свій суд, зложений з бурмістра і з радних (з вїйта і лавників).

Найгірше жили селяни, або як їх тоді називали: „хлопи“. Не мали ніяких прав; не мали своєї землі; не мали суду, бо судив їх дідич; не мали свободи та й не сміли нікуди вийти зо свого села. Земля, на якій працювали, була власністю пана, дідича, шляхтича, а за те, що він відпускав селянам кусень землі на життя, муіли селяни робити панам паницину, спершу по кілька днів на тиждень, а потім і цілий тиждень, так, що не було часу і свого кусника поля управити. А за найменшу провину пан мав право підданого „хлопа“ бити і за це йому нічого не грозило.

Так робили польські шляхтичі-дідичі з своїми польськими селянами, а певно, що ще гірше поводитися вони з українськими селянами на Україні.

Та треба знати, що не тільки селянство на Україні так тоді бідувало за польських часів. І духовенство терпіло подібно. Жило в темноті і в нужді. Українські міщани також

бідували. Їх притісняли з усіх боків і накладали величезні податки. Та й українській шляхті жилося гірко. Лише ті, що змінили свою батьківську віру і народність тай перейшли на польське, ставали панами-магнатами, а такі на жаль, траплялися. Хоча були й такі, що і своєї віри твердо трималися та ще й народові помагали встоятися.

Якже нарід український оборонявся перед такою бідую? Оборонявся ріжними способами, щоб не згинути і не пропасти.

Передусім селяни й інші стани (верстви) почали вже в 15 столітті втікати від лютих панів за Дніпрові пороги і там zaloжили Січ. А як козаки-січовики жили і обороняли рідний нарід і віру не тільки перед татарами й турками, але й перед іншими ворогами, ми вже знаємо.

Крім того, що козацтво боронило народ, народ сам почав горнутися до освіти і гуртуватися в церковні брацтва, а освіта й організація — це також важна зброя в обороні.

Звідки пішли брацтва? Брацтва почали закладати українські міщани при своїх церквах, а робили це тому, щоб у гурті легше оборонити свою віру від усяких напастей і легше втримати церкву. При брацтвах закладали шпиталі, де лічили убогих, і закладали школи, де вчилися діти міщан і освідомлювалися в своїй вірі. Такі брацтва були у Львові (найстарше), Вильні, Луцьку, Києві і в інших українських містах. Тим брацтвам помагали знатні українські шляхтичі, т. зв. „кармазини“ потомки князів і гетьмани. З по-

томків князів найбільше заслужився для освіти на Україні князь Константин-Василь Острозький. Він заложив в Острозі славну Острозьку Академію (при кінці 16 століття), де вчилися діти шляхти, міщан і козаків. З тої школи виійшло дуже багато знатних людей, що потім дуже прислужилися своему народові. З цієї Академії виійшов і гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, що заснував у Києві Богоявленське Брацтво і до нього вписався він сам з усіми козаками. При тім брацтві заснував, разом з нововісвяченим митрополитом Йовом Борецьким, школу. В тім дуже йому помогла відома в тих часах українська шляхтянка, Гальшка Гулевичева.

Ця школа при київськїм брацтві розвинулася згодом у високу школу, найбільшу на Україні. Поширив її пізніший київський митрополит (від 1632 року) Петро Могила, потомок молдавського князя (господаря) Симеона, що його турки прогнали з Молдавії. Петро Могила був дуже вчений чоловік, а при тім твердо тримався української віри і народу, бо полюбив його дуже. Він перемінив брацьку школу в Києві на Академію, наче університет, де вчилося тисячу студентів, а між ними були вже й дуже убогі діти, які жили в бурсі при школі. З учнів тої Академії виходили освічені люди, головно священники, але й багато учителів та козацьких старшин. Одні й другі своїм знанням помагали опісля своему народові.

Рівночасно з брацтвами й школами почала на Україні розвиватися друкарська штука.

Перша книжка, надрукована нашим пись-

мом, вийшла 1491 року в Кракові. Була то богослужебна книга, видана князем Константином Острозьким, дідом Константином-Василем, Потім почали закладати друкарні на Україні і в Галиччині. З Москви втік 1573 року друкар Іван Федорів, бо його темні москалі хотіли вбити за те, що друкував книги. Він заснував друкарню при Ставрови́гійськiм брацтві у Львові, а потім в Острозі; крім того повстали тоді друкарні в Києві, в Вильні, в Рогатині і навіть по деяких селах. Ті друкарні, (як прим. в Уневі, основана Варлаамом Шептицьким, і в Угерцях, де заснував друкарню Олександр Шептицький, пра-прадіди нашого митрополита Андрея), друкували спершу богослужебні книги і біблії, а згодом і всякі світські та повчаючі книжки і шкільні підручники. Всі українські міщани, козаки, духовні і шляхта горнулися до книжки; один московський подорожник, що тоді був на Україні, лише, що в неділю всі українці, чоловіки і жінки, ідуть до церкви з молитовниками і всі вміють читати. А в Росії тоді не було ще й друкарень, а навіть між московськими боярами було мало грамотних і письменних.

Ця охота українського народу до книжки і знання свідчить, що наш нарід високо-культурний, і це вратувало нарід від заглади в неволі. Нарід наш перебував найгірші часи, а коли згодом і до селянських хат блиснуло світло науки, то вже жадна ворожа сила не могла народу знищити. Отже памятаймо про це і всіх заохочуймо до науки і до книжки.

Як ми вже сказали, вищі українські верстви,

Київський митрополит — Петро Могила.

себто потомки князів і боярів, духовенство і міщани взялися шукати тоді рятунку в освіті та науці. Але селяни терпіли далі і виглядали

від тих верстов, (та головню від козацтва, що стало тоді осібною верствою і здобуло собі деякі ліпші права), ратунку. І, як побачимо далі, той ратунок прийшов і тоді селяни стали поруч козацтва до оборони своїх прав.

8. Перед великим зривом.

Ми вже знаємо, що гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний ходив з козаками на поміч Польщі проти Москви й Туреччини та вратував польське військо під Хотином 1621 року. А все те він робив у тій добрій вірі, що король Жигмонт III і Соїм сповнять ті свої приречення, що дали були Сагайдачному — а саме: дадуть свободу українській вірі і Церкві, дадуть вольності козакам і полекші українському народові.

Але по смерті Сагайдачного показалося, що ніхто й не думає давати козакам і народові та вірі якінебудь полекші. Великі пани магнати на Україні (чужої віри й народности) далі угнітали народ і вкорочували права української Церкви й духовенства, а козакам не признавали жадних привілеїв. Пізнали тепер козацькі провідники, що нікому не треба вірити і що власними силами мусить козацтво й народ добувати належні права. І від тоді почалися незгоди, а навіть бої між польською шляхтою і козаками. Вичислимо й розкажемо коротко про кількох гетьманів і кошових, що по смерті Сагайдачного хоробро воювали і глови свої поклали за рідний наріч і за віру.

По Сагайдачним гетьманував коротко (два

роки) Олифер Голуб. Він вислав до Варшави козацьких послів з домаганням, щобн Сойм затвердив ті привілеї і права, які обіцяв був Сагайдачному. Та Сойм наче забув про ті недавні обіцянки і зовсім відвернувся від козаків.

В році 1626 послав послів до Варшави слідующий гетьман Михайло Дорошенко, але і цього посольства варшавський Сойм не вислухав, лютий за те, що на Україні вже починалися повстання проти великих панів, а в Києві козаки вбили польського війта Ходьку і ксьондза Юзефовича. Тоді й козаки вже на власну руку починають знову походи на турків і татар. Михайло Дорошенко водив козаків нераз аж до Царгороду — та в однім поході на Крим йому не пощастило й він згинув у битві з татарами 1628 р.

Що Дорошенку вибрали гетьманом Тараса Трясила, дуже відважного полководця. Він почав збирати козаків, але польський гетьман Консципольскі вислав проти нього якогось лютого шляхтича, Самійла Лаща, з великим військом. Лащ окружив Трясила під Переяславом і змусив до того, що вони згодилися, щоб було лише 6 тисяч козаків та щоб старшину й гетьмана призначувала польська влада. Козаки згодилися на це, бо і так знали, що Сойм ні уряд не дотримують своїх обітниць і козаки будуть мати право, не триматися тих умов.

Про Тараса Трясила є переказ, що він раз над річкою Альтою побив велике польське військо, так, що ріка була від' крові червона. Про цю битву написав Тарас Шевченко гарну поему п. з. „Тарасова ніч“.

В році 1631 став гетьманом Іван Петражницький-Кулага, дуже розумний і проворний чоловік. Він виїхав до Варшави послів з домаганням, щоб Сейм вибрав королем Володислава, бо тоді саме вмер польський король Жигмонт III, а його сина Володислава всі вважали за приятеля козаків. Але гетьман Кулага знав, що польські панні просьби не послухають. Він зібрав 30 тисяч козаків і пішов з ними на Волинь, тай почав руйнувати маєтки тих панів, що найбільше ворогували з козаками. Це помогло. Сейм вибрав королем Володислава IV і він прирік козакам: затвердити їхні давні права, не переслідувати більше української віри й духовенства та затвердив українських єпископів, а київським митрополитом, Петра Могилу.

Але в 1635 році гетьман Конєцпольскі знову хотів ослабити силу Запорізької Січі і тому над Дніпром, при гирлі річки Самари, вибудував твердиню Кодак. У тій твердині він поставив наємну німецьку залогу, щоб не пускала запоріжців з Січі на Україну і нікого з України на Січ.

Однак ця твердиня на Україні довго не простояла. Саме тоді вмер гетьман Кулага, а вождом козаків став кошовий Січі, хоробрий отаман Іван Сулима. Він заєдно воював з турками на Чорнім Морі, а раз переплив Середземне Море й доплив аж до Риму, де подарував тодішньому пані римському кораблі-галери, що їх відібрав був від турків. Почувши про цю твердиню, Сулима вернувся з походу, зібрав 6 тисяч козаків, напав нагло на Кодак, побив

німців, що стояли там залогою, а твердиню збунив. Тоді Консцпольскі намовив дві тисячі реєстрових козаків, що стояли по містах, щоб підступном узяти Січ. Вони так і зробили. Прийшли під Січ і вдаючи приятелів запоріжців, підступно дісталися до середини. Там нагло вибили запоріжців, а Сулиму звязали й віддали полякам. Цього лицаря покарали у Варшаві смертю в 1637 році.

Що Сулимі став гетьманом Василь Томиленко. Він також вислав до Варшави посольство, а саме сотника Барабана й писаря Зпновія-Богдана Хмельницького, що вже вєславився був хоробрістю в битві під Цепорою і в поході на турків. Але і з цього посольства також не виїшло нічого. Польські пани не хотіли з запоріжцями й говорити, а наказали їм, щобш слухали урядом настановлених старшин. Ті старшинами, яких для козаків назначив польський уряд, були: Сава Кононович і Федір Онушкевич. Запоріжці обурились тим предложенням, рушили під проводом нового гетьмана Павла Бута-Павлюка на Переяслав, захопили тих двох отаманів і постынали їм голови в козацькім таборі.

Павло Павлюк розіслав по цілій Україні універтали, щоб нарід повставав проти чужих панів і жидів. В ріжних сторонах України почалися повстання, а багато народу приставало до козаків. Тоді Микола Потоцкі рушив з польським військом на Україну і в грудні 1637 року, на самого св. Миколи, розбив козацьке військо під Кумейками на Чигиринщині; зловив гетьмана Павлюка, полковника

Томиленка та отамана Кізіму; цього посадив на палі, а Павлюка й Томиленка відіслав у Варшаву, де їм постинали голови.

Але козацтво й народ повставали далі. Весною 1638 року зібрав гетьман Острияниця багато козацького війська й рушив на захід. У кількох битвах розбив польське військо, але через нерішучість його не злюбили й вибрали гетьманом Дмитра Гуню. Та й Гуня не міг використати народнього зриву, хоч тоді вже і з Галичини почали люди приставати до козаків. Тоді воєвода Микола Потоцькі зібрав велике військо і йому вдалося оточити козаків та змусити до здачі.

Опісля він використав те ослаблення козацької сили й наново повідбирав козакам їхні привілеї. Реєстрових козаків могло бути лише 6 тисяч, а всі інші мали вернутися кожний в своє село і робити панщину дідичеві, як звичайні селяни-кріпаки.

Українська віра, Церква і духовенство знову попали в велике пониження. Такий стан тривав повних 10 літ.

9. Гетьман Богдан Хмельницький.

По десяти роках цілковитого упадку України в 1648 році прийшла нагла зміна на ліпше, а цю зміну спричинив славний гетьман Богдан Хмельницький.

Богдан Хмельницький був сином українського шляхтича Михайла, що був урядником у місті Чигирині й недалеко від Чигирином мав невеликий хутір Суботів. Замолоду вчився

Богдан Хмельницький.

Богдан у школах у Києві, в Ярославі та у Львові, а потім скоро вступив до козацького війська. Вже небаikom показалося, що з нього буде хоробрий і відважний козак-лицар та розумний вожд. Як козацькнй старшина він брав участь у численних битвах з Турками, а в битві під Цецорою (1620 року) боровся поруч свого батька. Батько згинув у тій битві, а молодий Богдан попався в турецьку неволю, де пробув два роки. В неволі навчився він турецької й татарської мови та пізнав турецькі звичаї, а це в пізнішій житті йому нераз дуже придалося.

Вийшовши з неволі, став сотником козацького війська і його знали запоріжці, як відважного й розумного чоловіка. По козацькім повстанні в р. 1638, що не вдалося, Хмельницький жив постійно в Чигирині, або в своїм хуторі Суботові, що унаслідив по батькові. Та чигиринський староста й урядники не довіряли йому й боялися тримати його коло себе. Отже часто виспалали його з козаками в степи, побивати татарські загони. Найбільше зненавидів Богдана чигиринський підстароста, Чаплінський. Коли раз, уже в 1647 році, Хмельницький рушив з сотнею козаків у степ, Чаплінський напав зо своїми гайдуками на Суботів, ограбив цілий хутір і побив наймолодшого сінка Хмельницького так важко, що хлонець небаikom умер. Хмельницький подав Чаплінського до суду, але суд розсудив справу несправедливо. Тоді Богдан поїхав на скаргу аж до польського короля Володислава IV у Варшаву, та король сказав, що й він сам

безсильний проти шляхти. А зрештою — говорив король — „ви люди військові, маєте шаблі при боці, тож самі бороніть своєї чести і свого майна...“

Тоді Богдан Хмельницький сам рішив пімститися за свою кривду і за кривди народу, не тільки на Чаплинськім, а й на всіх подібних панах, що самовільно поводитися з народом. Він поїхав на Січ, скликав усіх козаків, що малими відділами пробували по степах, і розказав їм про свою кривду й кривду всього народу. Він промовив до козаків так сердечно, що вони вибрали його гетьманом і в захопленню взивали його, щоб вів їх до боротьби. Хмельницький умовився ще з татарами, що обіцяли йому помагати, й весною 1648 року рушив проти польського війська і всієї шляхти, що була на Україні. Коли тільки по Україні пішла чутка, що Хмельницький збирає сили проти польських панів, усі, молоді й старі, почали приставати до козаків. Небавком гетьман мав коло себе велике військо й зачав побивати польське військо битва за битвою.

Під Жовтими Водами розбив військо Стефана Потоцького, а його самого взяв до неволі. Під Корсунем розбив головні польські сили і взяв до неволі обидвох польських вождів: Миколу Потоцького й Каліновського,

По цих двох великих битвах піднялося повстання по всій Україні, по обох боках Дніпра. По містах і селах повставали міщани й селяни, виганяли всіх чужинців, а також жидів, що були арендаторами в панів і навіть

ключі від церков тримали в себе та лиш за оплатою молитися пускали. Пани й жиди, зачувши про те, що сталося коло Жовтих Вод і Корсуня, самі почали втікати з України так, що того літа Україна очистилася від чужинців. Утік також і князь Ярема В. линевецький, найжорстокіший ворог козаків.

Під Пилявцями заступили дорогу свіжі сили польського війська під проводом трьох вождів. Та як козаки несподівано напали на табор то вожди перші втікли, а за ними військо, і козаки забрали все добро польського табору. З під Пилявців уступили польські війська аж до Галичини, що тоді називалася: Червона Русь.

За польським військом рушили в Галичину й козаки, а тоді піднялося повстання народу і в Галичині, хоча не таке, як на Україні. Хмельницький підійшов аж під Львів, та не хотів нищити міста, взяв окупи і рушив далше, аж під Замость. Міг іти на саму Варшаву, та саме тоді вибрани нового короля Польщі, — Яна Казимира. Гетьман Хмельницький вірив тому королеві, що він покарає шляхту й не дозволить далше знущатися над Україною, і тому відступив з козаками за Збруч. Він гадав, що польські війська вже не рушать на Україну, але весною 1649 року вони рушили. Та Хмельницький заступив їм дорогу під Збаражем і окружив їх та мало-що не взяв короля в полон. Під Зборовом підписали умову, що Україна по ріку Случ вільна держави, а Хмельницький є її гетьманом.

Хмельницький обрав собі за столицю Чи-

гирин і звітти почав заводити лад по цілій звільненій Україні. Вся Європа довідалася зараз про вільну українську державу і ріжні держави почали висилати своїх послів до гетьмана, щоби навязати з Україною приязні взаємини. На Україні почалося по містах і селах нове життя, народ лекше відітхнув, бо настав порядок і спокій.

Та скоро показалося, що Польща таки не зріклася України й приготовляє новий похід. В 1651 році почалася нова війна; прийшло до страшної битви під Берестечком, де через зраду татар козаки понесли важкі втрати. Вславилися в цій битві головоно тих триста запоріжців, що оконалися на острівці серед багна й цілу добу відбивалися від тисячів польського війська. Король обіцяв їм дарувати життя, та вони таки не піддалися і радше погнули всі до одного, а не сплямили козацької чести.

По тій невдачній битві Хмельницький був примушений підписати нову умову в місті Білій Церкві. Ця умова позволяла козакам жити лише в Київщині, а вся Україна знову мала дальше бути польською провінцією. Почали вертатися на Україну дідичі й жиди, одначе народ уже не хотів терпіти. В р. 1652, весною, Хмельницький знову рушив у похід і зовсім розбив польське військо під горою Батіг, коло міста Ладжижина. Тут згнуло двацять тисяч війська, згинув і польський вождь Каліновскі; йому татари відрубали голову й принесли Хмельницькому.

По битві під Батогом Україна знову стала вільною, але Хмельницький знав, що незаба-

ром Польща вдарить наново, а козацьке військо було тоді так ослаблене, що вже не змоглоб оборонитися. Татари й турки були непевні союзники, тому гетьман рішив заключити союз з Московщиною. Московський цар радо згодився, взяти Україну під опіку, й присягав, що Україна буде управляти собою свobodно, а тільки козаки присягнуть вірність цареві. Так і сталося. Хмельницький зїхався з царськими послами в містечку Переяславі, 1654 року і тут підписав союз з Москвою.

Скоро показалося, що Москва була хитріша, як усі інші попередники. Зараз прийшли на Україну московські війська та почали осідати по кватірах, а в Києві почали будувати собі твердиню. А хоч у р. 1655 москалі пішли разом з козаками на Польщу (тоді знову були під Львовом), то московські генерали займали землі на царське імя, себто для Москви, а не для України. З того було видно, що Москва хоче Україну поневолити, землі забрати під свою руку, скасувати всі вольності козацькі, а українських селян закріпостити на ново.

Крім того і цар зрадив гетьмана, бо почав переговорювати з Польщею і так погодився, що польські війська небавком знову рушили на Україну. Тоді гетьман рішив ще раз повстати проти Польщі та й проти Москви і вислав своїх послів до Швеції, Туреччини, Молдавії й Угорщини, щоб виеднати в них поміч для України. Декотрі держави, наприклад Швеція, обіцяли допомогти, і може булоб гетьманові вдалося вратувати Україну, але він нагло заслаб з тої журби й помер дня 8. ве-

Союз Хмельницького з москалями в Переяславі.

ресня 1657 року. Його поховали в Суботові, в церкві, що він сам казав збудувати своїм коштом. Він не спочив там на віки. В кілька літ пізніше польський вождь Чарнецькі прийшов з військом на Україну й мабуть викинув кості гетьмана з домовини, що була в підземеллях Суботівської церкви. (Ця вістка не є певна, певне тільки те, що тоді не знати де поділися тлінні останки гетьмана).

Як бачимо, Богдан Хмельницький — відбудував вільну державу на Україні, що була цілих триста літ перед Хмельницьким під пануванням Литви й Польщі. Правда, що молоду українську державу не вспів гетьман оборонити перед усіми ворогами, бо їх було багато, а до того ще він завчасно помер, але по Хмельницьким ідуть його слідами інші гетьмани і — як побачимо — Україна вже ніколи потім не була в такій неволі, як перед Хмельницьким.

Гетьман Хмельницький має в українській історії велику славу, бо він перший рішучо повів козацьке військо до боротьби за волю народу і рідної землі. З тих славних часів наші малярі намалювали кілька прегарних образів, а з них найкращий є: „Візд Богдана Хмельницького до Києва“, в січні 1650 року, по битві під Зборовом. Цей образ намалював артист-маляр Івасюк.

Про Хмельницького укладав народ пісні, з яких багато дотепер заховалося. Його прославили декотрі наші поети в віршах, а письменники в оповіданнях і повістях. У Києві, на площі перед храмом св. Софії, стояв до

1923 року гарний пам'ятник Хмельницького, що представляв гетьмана на коні з булавою в руках. Та більшовики той пам'ятник усунули.

Пам'ятник Богдана Хмельницького в Києві.

10. Юрась Хмельницький та Іван Виговський.

Ще перед смертю гетьман Богдан скликав раду козацьких старшин і сказав:

— Я вже старий і хорий, довго не зможу гетьманувати, тому виберіть собі нового гетьмана на моє місце.

Козаки аж заплакали з жалю й сказали:

— Не знаємо, батьку, кого вибирати гетьманом; порадь нам, просимо!

— Є між вами писар Іван Виговський; він десять років пробував зо мною, всі звичаї

козацькі знає. Або є між вами славні полковники, виберіть з поміж них одного гетьманом України.

Але старшини поклонилися тричі перед гетьманом і сказали:

— Не хочемо ми нікого з полковників, ми бажаємо на гетьмана сина твого, Юрася Хмельниченка молодого!

Гетьман заперечив головою:

— Панове молодці! Мойому синові Юрасеві щойно сімнадцять літ, він ростом малий і розумом ще невеликий, козацьких звичаїв ще добре не знає...

А козаки на те:

— Ми будемо старих, бувалих людей біля нього саджати, вони будуть його добрими ділами навчати. Буде він між нами гетьманувати, будемо його поважати і тебе, славного батька нашого, споминати.

Зворушений гетьман заплакав, старою головою вклонився громаді й віддав молодому Юрасеві гетьманські відзнаки: булаву й бунчук.

І так по Богдановій смерті став новим гетьманом його син Юрась. Він справді був ще дуже молодий, а до того й слабовитий, але козаки говорили:

— Нехай бодай тая слава буде, що Хмельницький є нашим гетьманом!

Та не довго гетьманував Юрась. Хоча йому дорадниками були старі полковники, а найбільше генеральний писар*), Виговський, та

*) Про трагічну судьбу Юрася najdete цікаві замітки в книжечці Дмитра Дорошенка п. з. „По Рідному Краю“. Ціна 1'50 зл.

Юрась Хмельницький.

Юрась побачив, що таки не має сили управляти державою, і сам зложив свою владу в руки козаків та вступив до монастиря.*)

Козаки вибрали собі гетьманом Івана Ви-

*) Уряд генерального писаря — був перший по гетьмані. Він був рівнозначний нинішньому державному канцлерові, або президентові міністрів.

говського. Він був розумний, високо освічений і меткий чоловік, а що десять літ був при боці Хмельницького, то набрався великого досвіду в управі військом і державою. Коли козак вибрав його гетьманом і віддали йому гетьманську булаву, він сказав:

— Ця булава буде для добрих нагородою, а для лихих карою. В занорізькому війську має бути лад і послух.

Тих слів він завжди тримався. Строго карав свавільних і непослушних, що хотіли завести нелад у відновленій українській державі. А заслужених людей, які щиро служили Україні, шанував і винагороджував та завжди слухав їх поради в важних справах.

З вибору Виговського були москалі дуже невдоволені. Вони знали, що він не дасть їм, зробити Україні кривду. Тому старалися підкопати в народі його силу й повагу. Вони бунтували людей проти гетьмана, говорячи, що він хоче запродати Україну Польщі. Казали навіть, що він поляк, а лише вдає українця, бо хоче здобути собі неограничену владу, а потім завести таку панщину, яка була на Україні перед Хмельницьким. Казали, що народові було б ліпше, якби Україна зовсім перейшла під владу московського царя. Обіщували, що тоді народ не бідував би; у всіх були би достатки, а старшини дістали би високі уряди й відзначення. І довели до того, що темний народ почав бунтуватися проти гетьмана, а навіть два полковники, Пушкар і Барабаш, виступили зо своїми полками проти Виговського, не добачуючи, що москалі злобно

Іван Виговський.

хитрують, щоб такі українськими руками повалити гетьмана, а тоді зананують всевладно на Україні.

Та Виговський зібрав своє вірне військо й побив тих двох зрадників. А потім задумав, якби то визволити Україну з під тої московської ошкі, в яку в добрій вірі віддав її Хмельницький. Козацькі сили були тоді заслабі на те, щоб побороти москалів, а що нізвідки помочі не було, то Виговський заключив союз з Польщею, щоб разом піти на Москалів.

В місті Гадячі в р. 1658 підписала Україна з Польщею таку умову: Польща згодилася, що Україна матиме своє військо, свого гетьмана і буде зовсім самостійна, тільки буде признавати зверхність польського короля. А за те Польща дасть своє військо до помочі козакам проти Московщини.

В р. 1659 гетьман Виговський видав відозву до народу. Нагадав усі кривди, що їх Москва вчинила Україні, хоча 1654 року присягала в Переяславі на вільність України, і вівав усіх до війни з Москвою.

Козаки й народ охоче пішли до боротьби й рушили на Московщину. Під Конотопом, на Чернигівщині, стрінулися козацькі війська, під проводом Виговського, з великими силами московськими, і тут розігралася страшна битва. Московські війська розбито; багато їх попало в полон, багато москалів згибуло, а козакам дісталася величезна добич.

Та на жаль гетьман Виговський не зумів якслід використати тої побіди. Він побачив, що польські війська, які йшли на Україну нібито

Йому на поміч, починають господарити по своєму, а польська шляхта хоче використати ту хвилю, щоб занулити по давньому на Україні. Отже побоюючись, щоб нарід не підозрівав його, що він є в якійсь змові з Польщею, Виговський зрікся гетьманської влади, в р. 1659, зараз по битві під Конотопом.

Та що він не був у ніякій змові, показалося небавком, бо вже в кілька літ пізніше, в р. 1664 він згинув по геройськи. В тім році селяни на Київщині підняли повстання проти польської шляхти, що прийшла сюди з військом і почала заводити наново панщину. Великі нани-магнати підозрівали, що до того повстання причинився Виговський і що він у той спосіб хоче підхлібитися народові, щоби знову вибрали його гетьманом. Виговського, що не почувався до ніякої вини й тому не стерігся, зловили й воєнний суд засудив його на смерть. Його розстріляли у Варшаві.

Так згинув один з наймудріших українських гетьманів.

11. Гетьман Петро Дорошенко „Сонце Руїни“.

По тім, як Виговський зрікся гетьманської булави, гетьманом обрали знову Юрася Хмельниченка.

Але Хмельниченко не мав відваги стати проти Московщини й продовжати війну, яку зачав був так щасливо Виговський. Він почав з москалями переговорювати про згоду. Москалі перехитрили його. Запросили буцімто

на переговори за Дніпро, до Переяслава, і вже не хотіли його звідти пустити. Примусили його підписати угоду, дуже некорисну для України. Московські війська мали тепер право, зайняти своєю залогою великі міста України, а гетьман не мав уже права сам рядити козаками, тільки мав слухати приказів московського царя. Юрась Хмельниченко хотів добра Україні, але він сам бачив, що уряд гетьмана йому заважкий. Тому по пяти роках добровільно зрікся влади.

На Україні настала тепер лиха година. Було таке безладдя, що кожний робив, що хотів. З заходу шарпали Україну польські війська; з півночі й від сходу московські, що й на Україні вже почали розпаношуватися, а з полудня набігали турки й татари. До того ще Україна розділилася на дві частини: Лівобережну й Правобережну (від ріки Дніпра). На Лівобережній вибрали одного гетьмана, на Правобережній другого. Лівобережний тягнув за Московію, а Правобічний за Польщею. Доходило до того, що гетьмани й воювали між собою. І так брати билися з братами. Україна спливала кровю і щораз більше унадавала й ослабала. Недаром народ та історія назвали ті часи „Руїною“. Правобічний (або правобережний) гетьман Тетеря тримав з Польщею й воював з Лівобережним гетьманом Брюховецьким, що тягнув за Московію.

Але в р. 1665 козаки вибрали гетьманом, Петра Дорошенка, що походив зі старого козацького роду. Його дід Михайло був гетьманом перед Хмельницьким, а його батько був полковником за Хмельницького. Петро Доро-

Павло Тетеря.

шенко був дуже здібним і хоробрим полководцем, а також розумним політиком. Він, що найважливіше: любив Україну і бажав завести в ній лад і порядок та оборонити її від ворогів. За те й любили його козаки і весь народ.

Дорошенко думав собі, що найліпше буде заключити приязнь з Туреччиною і при допомозі турків визволити Україну зіід чужих впливів. Тому пішов слідами Хмельницького, бо і Хмельницький довгий час був у союзі з турками й татарами, й аж наприкінці свого життя погодився з москалями в тій добрій вірі, що Москва не зрадить України. (Але сталося інакше).

Турки вислали Дорошенкові велике військо на поміч проти Польщі. Дорошенко рушив з козаками й турками на Галичину, обляг Львів і — тоді Правобережна Україна була вже вільна від польської зверхности, тільки була в союзі з Туреччиною. В р. 1672 Польща підписала в Бучачі з турками мир. В мировій умові Польща признала Україну козацькою незалежною державою.

Однак все було би добре, якби турки не почали були робити на Україні те саме, що робили москалі й інші вороги. Вони зачали переслідувати християн і навіть перемінили в Кам'янці одну церкву на свій мечет. Через те народ почав відказувати на Дорошенка, а й запоріжці, під проводом Івана Сірка, виступили проти гетьмана. Та Дорошенко був свідомий того, що він не винен. Турків старався упросити, щоб не робили злочинів — а в думці плянував, що як Україну звільнить

Іван Брюховецький.

ще й від Московщини, тоді буде мати силу розправитися й з турками.

Тому передовсім старався ще поширити свою гетьманську булаву й на Лівобережну Україну. До того мав право, бо козаки ще

в 1665 р. вбили лівобережного гетьмана Брюховецького (колишнього слугу Хмельницького) й віддали Дорошенкові також владу на Лівобережній Україні. Та в тім перешкодила йому Москва, що дальше визначувала на Лівобережжі „своїх“ гетьманів. На Україну прийшло велике московське військо й облягло Чигирин.¹⁾ Дорошенко з козаками хоробро відбивав усі наступи москалів. Довго тривала ця облога, аж нарешті хмара москалів оточила гетьманську столицю. В козаків не стало зброї, ні поживи й Дорошенко мусів піддатися. Всю свою владу й гетьманські відзнаки передав лівобічному гетьманові Іванові Самойловичеві, а сам віддався в руки москалів. Москалі вивезли його далеко на північ і тримали там аж до смерті. Він умер у неволі дня 9. листопада 1698 року, в Ярополчу коло Вятки і там є досі його могила. Так згинув гетьман, що справді щиро бажав добра Україні, і за те назвав його український народ почесною назвою: „Сонце Рїїни“.²⁾

Багато дум і пісень зложив український нарід про Петра Дорошенка, а наш поет славить його ось як:

„Щирій сину України,
Хочеш Неньку закріпити,
Але бачиш, що з Північчю
І з Заходом важко жити.

¹⁾ Гляди книжечку Дм. Дорошенка: „По Рїтному Краю“ на стор. 124—143. Там описана докладно ця облога Чигирина.

²⁾ Під таким наголовком є про Дорошенка гарна драма Василя Пачовського, яку не раз виставляють наші театри.

Петро Дорошенко.

То турецького султана
Просиш на спільную згоду —
Й він-же поміч буде мати
Від українського народу . . .

Але внав проклін на Тебе
Від любимого народу —
Він не знав, що в добрій вірі
З бісурменом робши згоду.

Братовбійчі свари, спори
Обертають край в руїну,
Ти зложив свої клейноди
І покинув Україну.

Бо добро спільної Неньки
Вище ти цінив, як славу,
Щоб скінчити братні спори,
Жертвуєш свою булаву.

І на чужині московській
Світлий муж нам загибас.
Був він „Сонцем на руїні“
І таке ім'я в нас має . . .“

Тут годиться сказати дещо про кошового Івана Сірка. Це був відважний козак, що ціле своє життя воював з турками й татарами, бо їх уважав за найбільших ворогів України. Тому протиставився таким гетьманам, що хоч у добрій вірі, та лучилися з турками, щоби воювати з Москвою й Польщею. Сірко побив турків і татар у 55 битвах і так ослабив кримських татар, що вони вже потім не мали сили нападати на Україну. Тоді в стінах над Чорним Морем почали осідати перші поселенці з України; земля стала вкриватися селами; стени стали змінюватися в урожайні поля. Іван Сірко спершу виступив був і проти Дорошенка за його союз з турками, але коли пересвідчився, що Дорошенко мав добрі наміри вра-

тувати тим чином Україну, то став приятелем Дорошенка. Іван Сірко умер 1680'р. на Чортотлицькій Січі. Його могила є там до нині в селі Купелівці, а на могилі камінь з написом. Народ говорить, що там лише одна рука Сірка, а він сам ходить по світі і помагає українським військам побивати ворогів.

12. Гетьман Іван Мазепа.

(1687—1709).

Ще за гетьманування Дорошенка був гетьманом на Лівобережжі Дамян Многогрішний. Він гетьманував коротко, всього 4 роки (1668—1672). Але й за той час показав, що бажав добра Україні. Заводив порядок і лад і перший завів на Україні кінну пошту. Скінчив він так, як і Дорошенко. Московський цар Алексій IV бачив, що Дамян змагає до цілковитого визволення України, тому казав його арештувати й заслав на Сибір, де гетьман Многогрішний і вмер.

Подібно скінчив життя й його наслідник, гетьман Іван Самійлович, що гетьманував уже й по Дорошенкові, від 1672 до 1687 р. Він також умер на Сибірі.

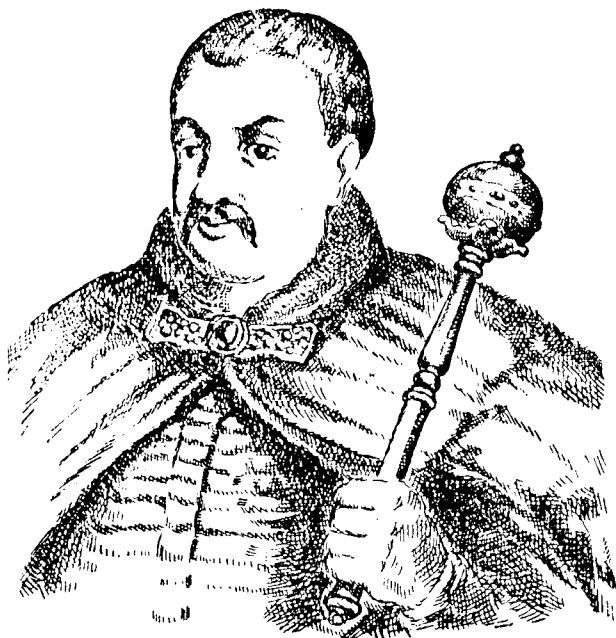
І тоді вибрали гетьманом України Івана Мазену. Це один з найславніших гетьманів України.

Іван Мазена уродився 20 березня 1632 р. в Мазеницях на Київщині. Походив зі старого українського роду Мазенів і вже його прадіди й діди служили в козацькім війську.

Дамян Многогрішний.

Один з них, Федір Мазепа, воював разом з Наливайком проти Польщі, з ним попав у полон

Іван Самійлович.

і його скарали смертю у Варшаві разом з Наливайком в р. 1597.

Батько Мазени, Степан, був урядником у Білій Церкві, а що сам був розумний та освічений чоловік, то і свого сина, Івана, виховав на освічену людину.

Мати Мазени називалася Марія Магдаліна

з роду Мокієвських, — і була потім ігуменею (начальницею) жіночого монастиря в Києві.

Спершу вчився Іван дома і вже, маючи дванадцять літ, складав вірші латинською мовою (тоді це було в звичаю). Згодом учився в Полоцьку в вищій шволі і маючи 16 літ, пішов на Січ, учитися военного ремесла. Служив при козацькім війську за Хмельницького в 1648 році й тоді, будучи ще хлопцем, хоробро бився не в одній битві. За хоробрість і розум полюбили його всі козаки, а гетьман Хмельницький радив його батькові, післати Івана ще в високі школи за границю. Іван вчився в Голяндії, а потім довгий час був на дворі польського короля Яна-Казимира. Король посилав його з важними листами до гетьмана Тетері і до Дорошенка. Нарешті Іван став служити в Дорошенка. Раз вислав його гетьман у посольстві на Крим, до татарського хана, що був тоді в союзі з Україною. По дорозі зловили його в степу козаки лівобережного гетьмана Самійловича, але Самійлович не карав його, а приймив до себе на службу й навіть іменував його генеральним осавулом, бо пізнав розум і зручність Мазепи. Раз вислав Івана в посольстві до царя московського й там Мазепу також полюбили, бо такого освіченого й добре вихованого чоловіка не було тоді й на царськім дворі.

Не диво, що коли цар увязнив Самійловича, то сам був за тим, щоб козаки вибрали гетьманом Івана Мазепу. Козаки вибрали його й зовсім добровільно, бо раз, що Мазепа був тоді найбільше освічений між старшиною,

Московський цар Петро I.

а подруге знали, що хоча він і з царем живе в дружбі, але над усе любить Україну то буде їй вірно служити.

І не обманулися. Іван Мазепа, ставши гетьманом, почав щиро думати над тим, щоб визволити Україну з-під залежності всіх сусідів. Але мусів поступати дуже обережно, бо

тоді (від 1682 до 1725 р.) панував у Росії цар Петро I, дуже лютий тиран; він бажав зєдинити Україну з Росією й хоча до якогось часу ще терпів на Україні окремого гетьмана, але сильно обмежував права гетьмана й козацтва і всеї України. Цар вимагав, щоби козаки ходили з ним на війну проти Польщі, Швеції й татар; а нарешті сировадив полки козаків аж до Петербурга, нового міста, що заснував, і казав їм там конати канали, сушити болота й будувати нову столицю Росії. Багато козаків погинуло там від стужки й поганого повітря.

Недаром то люди говорили, що Петербург побудований на козацьких кістках. А тимчасом на Україні було ледве кілька тисяч козаків коло гетьмана, а по всіх містах і селах стояли московські салдати; вони робили, що хотіли й дуже знущалися над українськими селянами й міщанами. Весь народ і козацтво стали нарікати на гетьмана Мазепу, що він цареві так у всьому послухний. Але тільки горстка старшин знала, що Мазепа ще не може отверто виступити проти царя. Він ждав догідної хвилі, коли на Україну вернуться козацькі полки, що бідували в Московщині й коли цар буде зайнятий війною з сильнішими противниками. А тимчасом гетьман старався упорядкувати край і піднести його освіту. Побудував багато шкіл і церков власним коштом. Для Київської Академії казав збудувати новий величавий будинок на три поверхи. Такої школи і в Московщині в ті часи не було.

Гетьман Іван Мазепа.

Коли 1707 року цар почав війну зі шведами, з славним шведським королем Карлом

XII, Мазена покладав на це великі надії і в великій тайні почав умовлятися через довірених післанців з королем, щоб разом ударити на царя.

Шведський король забезпечив Мазені, що Україна буде вільною державою по обох сторонах Дніпра, й згодився злучитися з козаками. Але трапилися між старшиною два зрадники: Іскра і Кочубей, Вони написали й самі поїхали до царя й розповіли, що Мазена змовляється зо шведами проти Москви. Та цар ще не вірив тому, бо і передне були всякі доноси на Мазену, а Мазена служив цареві вірно. Тому казав звязати Іскру і Кочубея й відіслав їх до Мазени. Мазена казав їм стягти голови.

Та скоро потім, літом 1708 року, король Карло XII рушив на Україну й гетьман став явно по стороні шведів. Він візвав усе козацтво й народ, щоб ставали проти Москви. До нього пристали й заноріжці. Пятнадцять тисяч їх приійшло під проводом Костя Гордієнка й злучилися з гетьманськими полками.

Однак велика сила козаків була ще на півночі в Московщині. А лютий цар зібрав величезне військо й у листопаді 1708 року рушив на Україну. 9 листопада московська орда облягла гетьманську столицю Батурин. Москалі візвали залогу, щоб піддалася, та полковник Чечель відповів: „Умремо всі, а столиці не дамо!“ І довго відбивала горстка козаків усі московські наступи; аж найшовся зрадник, Іван Ніс; він запровадив москалів тайним підземним входом до столиці й москалі здобули

Могила під Полтавою.

місто. Все місто, з палатами і церквами, спалили, а всіх козаків і меншанців вирізали. Не пощадили ні старих, ні молодих, ні жінок, ні дітей. Палата гетьмана горіла три дні. А полковника Чечеля й козацьку старшину помордували та попривязували їх труни до плотів і пустили доли рікою Сеймом, усім на пострах.

А 10. липня 1709 року прийшло до головної битви під Полтавою. Цар зібрав сюди всі свої сили, що внятеро перевищали число шведів і козаків. А до того ще король Карло заслаб тоді від ран і не міг проводити битвою. Сталася велика січа й царські орди розбили козаків і шведів. Король і гетьман мусли скоро відступати за Дніпро й схоронилися на Молдавічину. Гетьман з журби заслаб і небаком потім умер в місті Галаці (в північній Румунії). Там і до нині є його домовина.

Цар казав зараз карати всіх зловлених козаків, що билися по стороні Мазени, а Мазену казав виклясти по церквах, навіть по тих, що їх сам Мазена будував.

Отак любив гетьман Мазена Україну і за неї життя своє віддав. Москалі від тоді називали всіх свідомих українців згідно: „мазенінцями“. Але ця назва для всіх нас не обидлива, але навпаки — почесна, бо кожний свідомий українець славить діла Мазени.

В 1932 році минуло якраз рівно 300 років від народження гетьмана Мазени. По різних містах, а навіть по селах святкували свідомі люди врочисто цю річницю славного гетьмана, що над усе любив Україну і хотів усіх зеднати до боротьби за її волю.

13. Наказний гетьман Павло Полуботок.

(1722—1724).

По смерті гетьмана Івана Мазени вибрали ті козаки, що перейшли з ним по битві під Полтавою у Волощину, нового гетьмана, Пилипа Орлика.

Та Орликові не довелося вже гетьманувати на Україні. Хоча 1711 року він ще рушив був на Україну разом з татарами й турками й малою не взяв царя Петра в полон (над Прутом), то Петро підкупив турків і визволився, а потім заключив з Туреччиною і зі Швецією мир. Орлик проживав на чужині до кінця свого життя і робив заходи (разом з своїм сином Григором) у чужоземних володарів, щоб висвободили Україну від московського ярма, та ніхто не зважився тоді воювати з Росією. Орлик помер у Сальоніках (місто в Македонії) року 1728.

Тимчасом на Україні став гетьманом Іван Скоропадський. Хоча його в 1708 р. вибрали на приказ царя Петра (тоді, коли Мазена виступив проти царя) і всі вважали його прихильником царя, то Скоропадський щиро бажав добра Україні і дуже болів над тим, що цар чимраз більше обмежував права України й козацтва. Він мусів на приказ царя прислати козаків на тяжкі роботи у Московщину, де вони копали канали, будували нові твердині й гинули при будові нової столиці, Петербурга. Цар почав насилати на Україну багато московського війська, наділяв українськими

землями чужинців, що йому помагали в війні з Туреччиною (сербам, молдаванам, грекам), навіть іменував їх козацькими полковниками. Обмежив права українського козацького суду й прислав своїх московських урядників, що мали наглядати над судами й військовою канцелярією гетьмана. Навіть коло самого гетьмана настановив москаля, буцімто для ради, а справді для того, щоб стеріг, що гетьман робить. В січні 1722 року старенький гетьман Скоропадський вибрався з кількома старшинами до Петербурга просити царя, щоб дав полекші Україні та дотримав ті умови, що їх підписав ще нар Алексій з гетьманом Хмельницьким у 1654 р., коли Україна вперше входила в союз з Московщиною. Та ця просьба лише розлютила царя Петра і він заявив, що жадних вольностей не дасть, а ще встановляє окрему раду, так звану „Малоросійську Колегію“, яка буде управляти Україною спільно з гетьманом, бо йому не вірить. І справді таку колегію зараз встановив, а її головою іменував московського бригадира (генерал-майора) Велямінава. Гетьман Скоропадський так зажурився цим ударом, що вернувшись на Україну небавком помер (дня 3. липня 1722). Поховано його в Глухові, в жіночому монастирі — у Гамаліївській пустинці*).

Вмираючи — Скоропадський знав, що цар незараз дозволить вибрати нового гетьмана, і тому іменував наказним гетьманом (тимча-

*) Гляди книжечку Дм. Дорошенка: „По Рідному Краю“ на стор. 22—33.

Іван Скоропадський.

совим) чернігівського полковника, Павла Полуботка. Про це повідомили царя й просили його дозволу, вибрати нового гетьмана. Та цар замість дозволу прислав „Малоросійську Колегію“ з Веляміновим і ще з шістьма російськими офіцерами. Вони мали управляти Україною нібито в єдності з Полуботком, але насправду робили, що самі хотіли. На однім засіданні, де брав участь і гетьман Полуботок і кілька козацьких полковників, став Полуботок докоряти Велямінову, що москалі на Україні вже господарять як усебе дома і топчуть права козацтва й народу. Це обурило Велямінова й він грубо вилаяв сивоголового гетьмана й старшин, кажучи: „Я тут президент, а ви ніщо! Зігну я вас, а ваші вольности скасую“.

І знову прислав Полуботок просьбу до царя, щоб не допускав до ломання права та щоб дозволив вибрати гетьмана на місце тимчасового. А цар відповів, що всі гетьмани від Мазепи були зрадники, тому мусить добре надуматися й пошукати відповідного чоловіка, а тимчасом нехай управляє „Малоросійська Колегія“.

Та дальше діялося таке, що Полуботка, який щиро бажав поліпшити долю України, доводило до розлуки. Москалі встановляли нові нечувані податки і здирали їх немилосердно. Полуботок знову прислав просьбу, а тоді цар приказав йому і ще кільком полковникам зараз приїхати до Петербурга. Вони приїхали, а тимчасом цар іменував начальником козаків московського князя Голіцина, так, що властиво гетьман не мав уже ніякої

Павло Полуботок.

влади. Та велід за Полуботком козацтво, зі-
бране в стегу, вислало і свою петицію до
царя, з тисячами підписів, домагаючися також

вибору гетьмана. Цар приказав тоді арештувати Полуботка і тих, що з ним приїхали, й посадити їх у Петропавловську кріпость (в Петербурзі). Ще передше Полуботок сказав цареві все, що козаки й народ терплять від москалів, а коли цар загрозив йому тюрмою і смертю, гетьман сказав: „Заступаючися за Україну, я не боюся ні кайданів, ні тюрми. І лучче мені найгіршою смертю умерти, як дивитися на загальну гибіль земляків моїх!“.

Небавком старий гетьман у тюрмі смертельно ослаб і про це повідомили царя. Цар прийшов до тюрми й чуючи грижу сумління, просив Полуботка, щоб простив йому його острі слова. Та Полуботок не міг простити катові України й сказав: „За невинне страждання моє і земляків моїх будемо судитися у спільного і нелицемірного судді, Бога нашого. Скоро станемо перед Ним і Він розсудить Петра з Павлом!“.

Жалібно співає про Полуботка й поет:

„Зажурився ти, наш Павле,
Наказаний гетьмане:
Ой, колиж то Україна
Терпїть перестане?

Ой, не скоро перестанеш
Нарікать на долю,
Впала рідна Україна
В московську неволю.

Дармо просиш в Петербурзі
У царя-тирана,
Не дозволив цар козацтву
Вибірать гетьмана.

Цар Петро I відвідує у в'язниці Полуботка.

Бо задумав Україну
З Москвою зрівняти;
Робить москалям комірне
Із нашої хати.

Їдуть посли й від козацтва
Й від пана Данила¹⁾
Тої смілости цареві
Вже знести не сіла.

І Полуботка гетьмана
Каже закувати,
Як-же смів він москалеві
Про волю казати!

І Павло вмира за волю
В Петровій вязниці,
Запанував князь Голіцин
В гетьманській столиці“.

Слова страдальника здійснилися. Полуботок умер 30 грудня 1724 року, а цар Петро 9. лютого 1725 р., отже в шість тижнів пізніше²⁾.

14. Останні гетьмани України: Данило Апостол і Кирило Розумовський.

Наслідники злопам'ятного Петра I хотіли прихилити до себе Україну лагідними способами і тому на Україні трохи було полекшало. Вже цариця Катерина I. обіцяла дозволити вибрати нового гетьмана, та недодержала слова, а вчинив це її наслідник, цар Петро II. То був молодий хлопець, 12-літній, що мав ба-

¹⁾ Данила Апостола, стародубського полковника.

²⁾ Ці о ту подію написав Осип Барвінський гарну драму п. з. „Павло Полуботок“.

Данило Апостол.

гато ворогів. Його приятелі боялися, що Україна зовсім відпаде від Московщини, як не зроблять полекни. Тому дозволено вибрати гетьмана й скасовано ту московську „колегію“ на Україні. 12 вересня 1727 року в Глухові вибрали гетьманом старенького 70-літнього полковника Данила Апостола. Всеж таки і йому

не вірили і дали, буцімто до „ради“, москаля Наумова, а до Петербурга взяли, як заложника, гетьманового сина Петра, щоб Данило не зрадив Москви. В рік пізніше повернено козакам їх давні права, що їх скасував був цар Петро I.

Наслідницею Петра II., що вмер дуже скоро, вже в 15-ому році життя, стала цариця Анна. Вона була також прихильна до козацтва й дозволила Петрові Апостолові, синові гетьмана, вернутися на Україну.

Але головний начальник московських військ на Україні, Мініх, дальше водив козаків і селян на важкі роботи коло нових кріпостей довкола Криму, де багато люда погинуло з голоду й холоду.

В 1733 році Москва воювала з польським королем Станіславом Лещинським, що мав своє військо, зване „конфедерати“ (від того назва польської шанки „конфедератки“). 20 тисяч козаків пішло москалям на поміч, дійшли аж до Гданська над морем (нині вільне місто Данціг), взяли його, а король ледве втік передягнений за селянина. В тім році гетьман Апостол випросив, що цариця Анна дозволила вернутися на Україну тим запоріжцям, що з кошовим Костем Гордієнком помагали Мазепі й перейшли до Туреччини. Вони вернулися й заснували Січ на річці Базавлуці. Було їх понад 7 тисяч.

Гетьман Данило Апостол умер 29 січня 1734 року, маючи 77 літ. Поховали його в містечку Сорочинцях, у церкві, яку він збудував своїм коштом.

По смерті цього гетьмана, що також щиро

Московська цариця Єлисавета І.

дбав про добро України, настали знову важкі часи для України. Козаки помагали москалям у війні з Туреччиною і далі працювали при будові нових твердинь, але гетьмана не дозволили їм вибрати. Що більше, на Україні почалися знову московські порядки, як за царя Петра І. Україною управляло „Правління“,

що до нього входили три козацькі старшини й три московські, та москалі мали важніший голос, бо на Україні стояла величезна московська армія. Та стало й ще гірше, як за Петра, бо на Україні почала урядувати так звана „Тайная Експедиція“, що мучила й карала на смерть невинних людей, на кого тільки був якийсь донос, що він ворожо настроєний до Москви.

Таке безправ'я тривало довго і хто зна, чи ще булиб дозволили вибрати гетьмана, якби не такий випадок:

В 1731 році їздив по Україні царський полковник Вишневський, що збирав співаків до царського хору. В селі Лемені на Київщині почув, як гарно співав у церкві один сільський парубок, Олекса Розум. Цього Розума взяв москаль до Петербурга й там його сподобала собі царівна Єлисавета, дочка Петра I. Його вчили в школах, скоро зробили його високим старшиною, а в 1742 році при допомозі Розума й других старшин ця Єлисавета стала царицею. Вона вийшла заміж за Розума і так український хлопець Олекса став чоловіком московської цариці.

Олекса мав брата Кирила. Він узяв його до себе; цариця іменувала його графом і післала за границю вчитися. Вернувшись з чужини, 18-літній Кирило Розум, що звався Розумовський, був іменованій головою Академії Наук у Петербурзі. В 1744 р. цариця була на Україні й вислухала просьб козацьких старшин, щоб вибрати нового гетьмана. Тим гетьманом назначила до вибору молодого, але ро-

Кирило Розумовський, останній гетьман України.

зумного й освіченого, Кирила Розумовського (брата свого чоловіка) і його вибрали гетьманом у Глухові в місяці лютім 1750 року. Тоді скасовано на Україні ту „Тайну Експедицію“, що мордувала людей, а молодий гетьман почав заводити на Україні лад і порядок на європейський взірець. Тепер настав час спокою і права.

Однак не тривало це довго. На нещастя гетьмана й України в 1761 році вмерла цариця Єлисавета, а царицею стала Катерина II, що подібно, як Петро I, рішила поневолити Україну. Вона в 1764 р. приказала Розумовському зложити гетьманську владу і скасувала гетьманство. Таким чином Кирило Розумовський був останнім гетьманом України. Він жив потім у Петербурзі, аж перед смертю вернувся на Україну, в Батурин, і там умер 1803 р. у 75 році життя. Лишив по собі добру славу, бо по своїм силам старався полішити долю рідного краю. Памяткою по ньому є ще й до нині руїни його палати в Батурині.

Закінчення.

Отак закінчила своє існування вільна українська держава під владою гетьманів. Причиною її упадку були — як бачимо — головно численні вороги з усіх сторін, та ще й те, що ті вороги через замалу свідомість українського народу могли і в самім народі сіяти незгоду і тим легче нарід поневолювати. Настали потім часи неволі — та про це буде мова в наступній частині нашої історії.

ВИДАННЯ "ГОВЕРЛІ" - РІЗНІ:

1.	М.С.Чарторийський: ВІД СЯНУ ПО КРИМ	\$1.50
2.	"-": ІНТЕР АРМА поезії	.25
3.	Др М.Сидор: ШЛЯХ ДО ГОРОДЕЛЬСЬКОЇ УНІІ наукова праця на вичерп	\$2.-
4.	Др Ю.Липа: ПРИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНИ, іл.	\$2.-
5.	"-": РОЗПОДІШ РОСІЇ, 28 ілюстр---	\$1.75
6.	"-": ЛІКИ ПІД НОГАМИ, ілюстроване	\$2.-
7.	Др О.Стефанів: СУЧАСНИЙ ЛЬВІВ, 74 іл. докладний опис Львова, лиш за	---\$1.-
8.	Ю.Шумчуляк: ЧОТА КРИЛАТИХ повість	\$2.-
9.	Др М.Микитин: ШТУКА ЖИТТЯ Бон-Тон	.50
10.	Н.Н.: УКРАЇНСЬКО-АНГЛІЙСЬКА КУХАРКА	\$2.-
11.	Н.Н.: ГРАФОЛОГІЯ І ЛЮДСЬКА ВДАЧА--	.25
12.	І.Франко: КОЛИ ЗВІРІ ГОВОРИЛИ, ілюстр	\$1.-
13.	"-": ІВАН ВИШЕНЬСЬКИЙ поеми	\$1.-
14.	"-": АБУ КАСИМОВІ КАЩІ, ілюстр.	\$1.-
15.	Н.Н.: ЯК СТАТИ ГРОМАДЯНИНОМ ЗДА?	.35
16.	О.Стороженко: МАРКО ПРОКЛЯТИЙ, опов.	\$1.-
17.	Чайковський: ЗА СЕСТРОЮ оповід.	\$1.-
18.	"-": КОРНІЄНКО істор. трилогія, 3 то- ми, понад 650 ст фрін друку за	\$4.50
19.	Основяненко: ВИБРАНІ ТВОРИ МАРУСЯ і ПЕРЕКОТИПОЛЕ разом за	-----\$1.50
20.	М.Гоголь: ТАРАС БУЛЬБА, іст. пов. ілюс	\$1.50
21.	П.Куліш: ЧОРНА РАДА істор. роман іл.	\$1.50
22.	О.Назарук: РОКСОЛЯНА, істор. повість--	\$2.50
23.	Скоророда: ХАРКІВСЬКІ БАЙКИ 30 байок	.30
24.	Будзинівський: ПІД ОДНУ БУЛАВУ іст. пов.	\$1
25.	М.Возняк: ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОЇ КОМЕДІЇ,	\$2
26.	Кашенко А.: НАД КОДАЦЬКИМИ ПОРОГАМИ	.25
27.	Я.Луцик: ВИФЛІЄМСЬКА НІЧ Ораторія на 4 дії з П а р т и т у р о в, за---	\$1.-